

**DŽONATAN DIMBLBI**

**ZAVRŠNICA  
1944**

**Kako je Staljin  
dobio rat**

Preveo  
Goran Skrobonja

**Laguna**

Naslov originala

Jonathan Dimbleby

ENDGAME 1944

How Stalin Won the War

Copyright © 2024 Dimbleby Partners Limited

First published as ENDGAME 1944 in 2024 by Viking,  
an imprint of Penguin General. Penguin

General is part of the Penguin Random House group of  
companies.

Translation copyright © 2025 za srpsko izdanje, LAGUNA

*U znak sećanja na Nikolasa Dimblbija (1946–2024)  
koji je uvek bio zaintrigiran.*

## Sadržaj

<i>Ilustracije</i> . . . . .	9
<i>Mape</i> . . . . .	13
<i>Napomena autora</i> . . . . .	35
<i>Predgovor</i> . . . . .	37

### PRVI DEO – ZIMA-PROLEĆE 1944.

1. Sviće nova godina . . . . .	45
2. Deset frontova . . . . .	58
3. Kletva hladnoće . . . . .	74
4. Veština obmane . . . . .	94
5. Velika dvojica plus jedan . . . . .	119
6. Opkoljeni grad . . . . .	134
7. Priča o dva generala . . . . .	154
8. Trik sa tri šibice . . . . .	171
9. Rat u ratu . . . . .	184
10. „Moj sin je bio među njima“ . . . . .	200
11. Čišćenje Krima . . . . .	207

### DRUGI DEO – PROLEĆE-LETO 1944.

12. Konkurentne vizije . . . . .	227
13. Rokosovski se suprotstavlja Staljinu. . . . .	244
14. „Jača od čelika“ . . . . .	252
15. Odbrojavanje počinje. . . . .	269

16. Smicalica za Vermaht. . . . .	278
17. Bagration. . . . .	286

TREĆI DEO – LETO-JESEN 1944.

18. Razaranje. . . . .	303
19. Prijatelji u pat poziciji. . . . .	321
20. Vratolomno napredovanje Crvene armije . . . . .	335
21. Zavera protiv Hitlera . . . . .	355
22. Poljski ustanak. . . . .	370
23. Gašenje poslednje nade. . . . .	389

ČETVRTI DEO – JESEN-ZIMA 1944.

24. Firerovo carstvo se kruni . . . . .	407
25. Hitlerov baltički „Denkerk“ . . . . .	417
26. „Osveta je počela“ . . . . .	429
27. Tranžiranje kontinenta . . . . .	441
28. Staljinovo petodnevno naređenje . . . . .	460
29. Rasplet na severu . . . . .	480
30. „Rat je izgubljen“ . . . . .	487
31. Košmar u Budimpešti. . . . .	499

PETI DEO – U 1945. GODINU

32. Čerčilov „Pobednički mir“ . . . . .	515
33. Staljin dobija ono što želi. . . . .	526
34. Alijansa se cepa . . . . .	537

<i>Pogovor</i> . . . . .	547
<i>Posleratne biografije glavnih aktera</i> . . . . .	561
<i>Izjave zahvalnosti</i> . . . . .	581
<i>Napomene.</i> . . . . .	587
<i>Bibliografija i dodatna literatura</i> . . . . .	625

# Ilustracije

1. General Nikolaj Vatutin
2. General Ivan Konev (Azoor Photo / Alamy Stock Photo)
3. General Georgij Žukov
4. Feldmaršal Erih fon Manštajn (Bundesarchiv, Bild 183-H01758 / CC-BY-SA 3.0)
5. Sovjetski vojnici marširaju po blatnjavom polju (Everett Collection Historical / Alamy Stock Photo)
6. Vojnici s kolima i konjskom zapregom marširaju blatnjavim putem (Bundesarchiv, Bild 101 I-711-0438-05A / Menzendorf / CC-BY-SA 3.0)
7. General-major Egon fon Najndorf
8. Hand-Ulrik Rudel (Sueddeutsche Zeitung Photo / Alamy Stock Photo)
9. Nemački vojni hirurg Peter Bam (Sueddeutsche Zeitung Photo / Alamy Stock Photo)
10. General Herman Balk (Bundesarchiv, Bild 101 I-732-0118-03 / Bauer / CC-BY-SA 3.0)
11. General Konstantin Rokosovski
12. General Ivan Bagramijan
13. Feldmaršal Ernst Buš

14. General Hand Jordan (Bundesarchiv Barch PERS 6/299948)
15. Veliki trosatni artiljerijski napad označio je početak Operacije Bagration (Chronicle / Alamy Stock Photo)
16. Nemački ratni zarobljenici marširaju kroz Moskvu (INTER-FOTO / Alamy Stock Photo)
17. Sovjetski civili koje su uhapsili Nemci kao partizane 1944. (Everett Collection Inc / Alamy Stock Photo)
18. Fej Šulman i sovjetski partizani
19. Boris Kovski (Blavatnik Archive)
20. Sofija Uranova (Kuća-muzej V. A. Igoševе)
21. Adolf Hitler (Shawshots / Alamy Stock Photo)
22. General Hajnc Guderijan
23. Feldmaršal Valter Model (Sueddeutsche Zeitung Photo / Alamy Stock Photo)
24. General Sergej Štemenko
25. Hajnrh Himler (Bundesarchiv, Bild 183-R99621 / CC-BY-SA 3.0)
26. Oskar Dirlevanger (Bundesarchiv, Bild 183-S73495 / Anton Ahrens / CC-BY-SA 3.0)
27. Nemačka patrola u Varšavi (Associated Press / Alamy Stock Photo)
28. General Tadeuš Bor-Komorovski i Erih fon dem Bah-Zelevski (History and Art Collection / Alamy Stock Photo)
29. Rišard Zgorski s porodicom i prijateljima (Privatna kolekcija)
30. Lična karta Zgorskog (Privatna kolekcija)
31. Admiral Mikloš Horti s Hitlerom
32. Adolf Ajhman
33. Mađarski Jevreji u prisilnom maršu kroz Budimpeštu (Pictorial Press Ltd / Alamy Stock Photo)
34. Mađarski Jevreji u prisilnom maršu kroz Budimpeštu (Bundesarchiv, Bild 101I-680-8285A-05 / Faupel / CC-BY-SA 3.0)
35. Oto Skorцени
36. Ferenc Salaši

- 
37. General Rodion Malinovski
  38. Rumunija, leto 1944. (Associated Press / Alamy Stock Photo)
  39. Bugarska, leto 1944. (Everett Collection Inc / Alamy Stock Photo)
  40. Boleslav Bejrut (World History Archive / Alamy Stock Photo)
  41. Stanislav Mikolajčik
  42. Ilja Erenburg (Pictorial Press Ltd / Alamy Stock Photo)
  43. Konstantin Simonov (Pictorial Press Ltd / Alamy Stock Photo)
  44. Vasilij Grosman (Album / Alamy Stock Photo)
  45. Entoni Idn
  46. Henri Volas
  47. „Velika trojica“ (CBW / Alamy Stock Photo)
  48. Prelazak preko Odre (Sueddeutsche Zeitung Photo / Alamy Stock Photo)
  49. Crvena zastava podignuta iznad Rajhstaga



## Mape

Evropa, januar 1944. . . . .	14-15
Istočni front, januar-decembar 1944. . . . .	16-17
Istočni front, januar 1944. . . . .	18
Ukrajinske ofanzive, decembar 1943 – april 1944. . . . .	19
Lenjingradski front, januar-mart 1944. . . . .	21
Oslobađanje Krima, april-maj 1944. . . . .	22-23
<i>Fester Platz</i> , proleće 1944. . . . .	24
Partizansko ratovanje, 1943-44. . . . .	25
Operacija Bagration, jun-avgust 1944. . . . .	26-27
Severni front, jesen 1944. . . . .	28-29
Mađarska, oktobar-decembar 1944. . . . .	30
Sovjetsko napredovanje, januar-februar 1945. . . . .	31
Evropa, maj 1945. . . . .	32-33

Evropa, januar 1944.





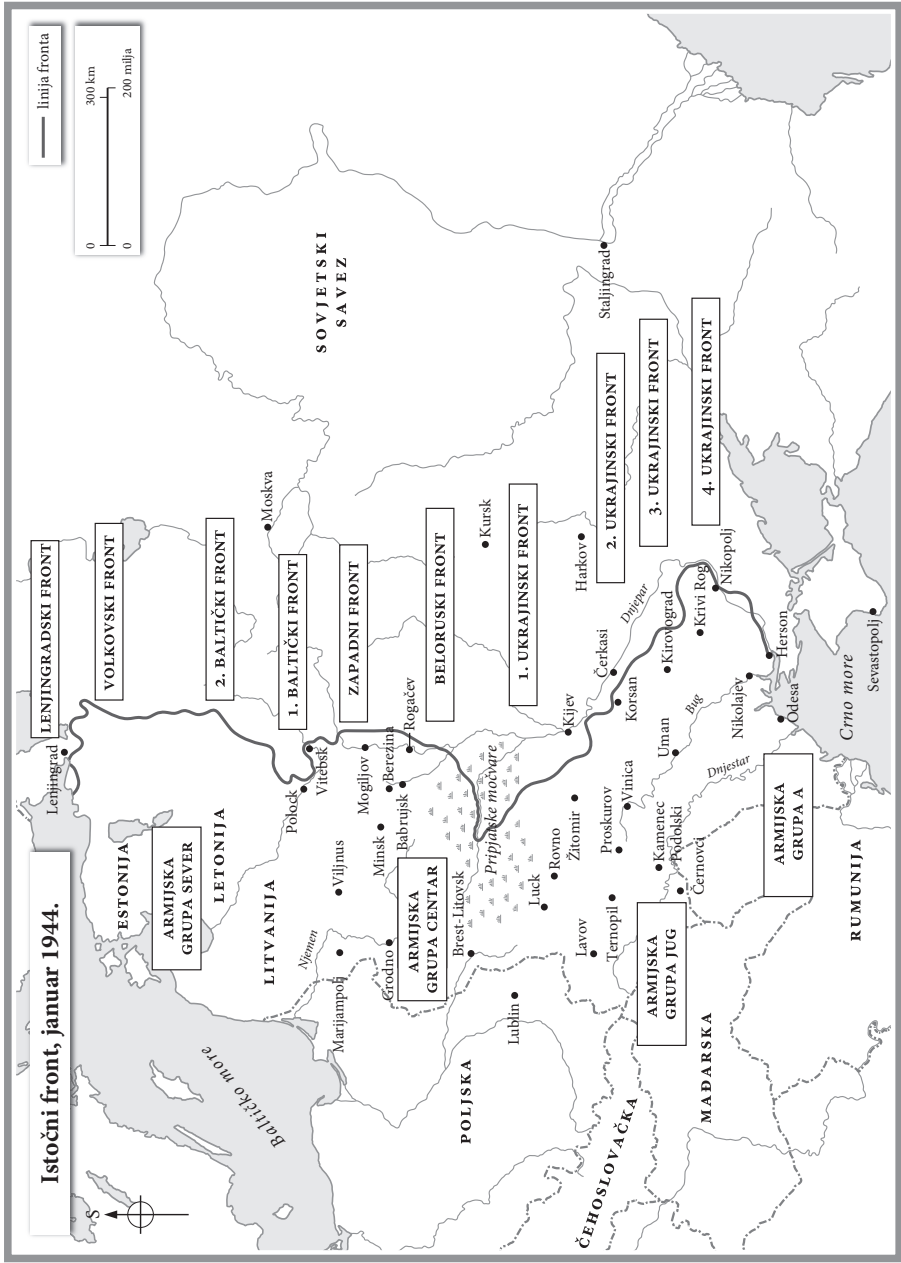
# Istočni front, januar–decembar 1944.



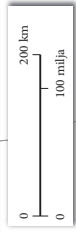


# Istočni front, januar 1944.

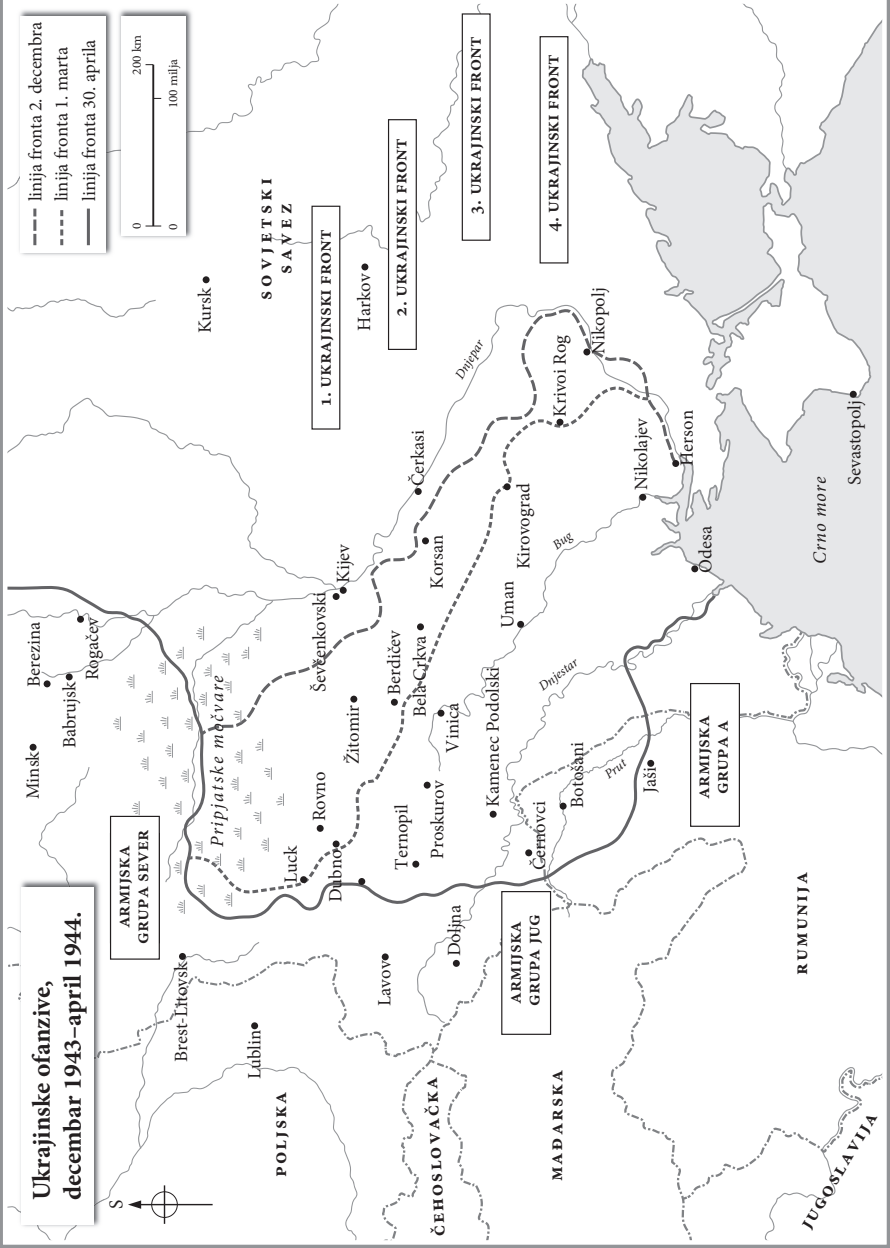
— linija fronta



# Ukrajinske ofanzive, decembar 1943-april 1944.



- linija fronta 2. decembra
- - - linija fronta 1. marta
- linija fronta 30. aprila



Kursk ●

SOVJETSKI  
SAVEZ

1. UKRAJINSKI FRONT

Harkov ●

2. UKRAJINSKI FRONT

3. UKRAJINSKI FRONT

4. UKRAJINSKI FRONT

Minsk ●

Berezina ●

Babrujsk ●

Rogacev ●

ARMIJSKA  
GRUPA SEVER

Brest-Litovsk ●

Lublin ●

POLJSKA

Žitomir ●

Ševčenkovski ●

Kijev ●

Korsan ●

Berdičev ●

Belk-Crkva ●

Vimica ●

Proskurov ●

Uman ●

Kamenc Podolski ●

Černovci ●

Botosani ●

Prut ●

Jasše ●

ARMIJSKA  
GRUPA JUG

Lavov ●

ČEHOSLOVAČKA

Doljina ●

MADARSKA

ARMIJSKA  
GRUPA A

RUMUNJA

JUGOSLAVIJA

Dnieper

Bug

Dniester

Prut

Crno more

Odessa ●

Herson ●

Nikopolj ●

Krivoi Rog ●

Nikolajev ●

Sevastopolj ●

# Lenjingradski front, januar–mart 1944.

LENJINGRADSKI FRONT

Finski zaliv

Lenjingrad

Volhov

Narva

Virica

Ljubanj

Luga

Novgorod

VOLKOVSKI FRONT

ARMIJSKA GRUPA SEVER

Jezero Pskov

ARMIJSKA GRUPA SEVER

2. BALTIČKI FRONT

Pskov

Pustoška

Polock

Glavna mapa

SOVJETSKI SAVEZ

POLJSKA

MAĐARSKA

RUMUNIJA

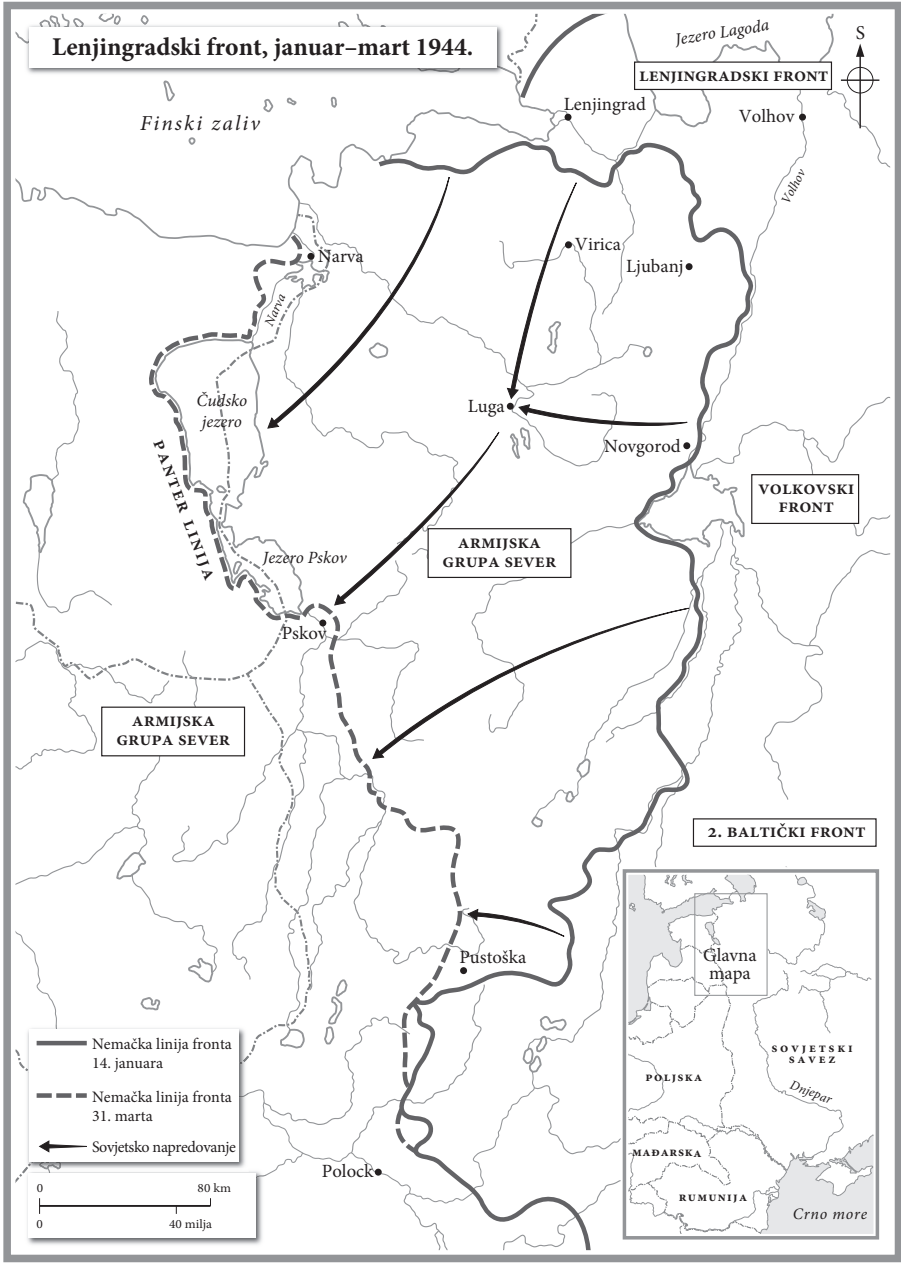
Crno more

— Nemačka linija fronta 14. januara

- - - Nemačka linija fronta 31. marta

← Sovjetsko napredovanje

0 80 km  
0 40 milja





# Oslobađanje Krima, april–maj 1944.



4. UKRAJINSKI FRONT

8. APRIL

Perekop

11. APRIL

12. APRIL

Crno more

Simfepolj

13. APRIL

Sevastopolj

15. APRIL

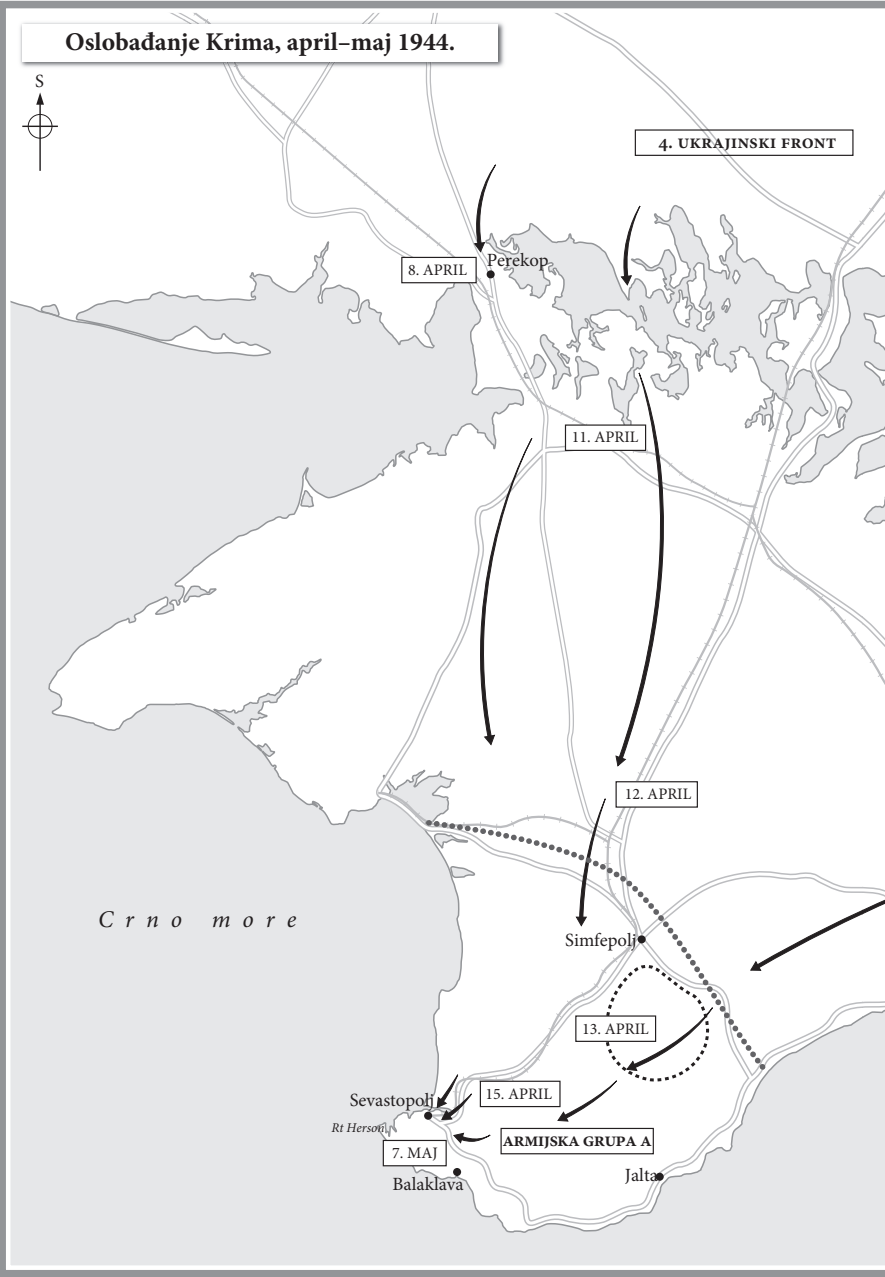
Rt Hersofolj

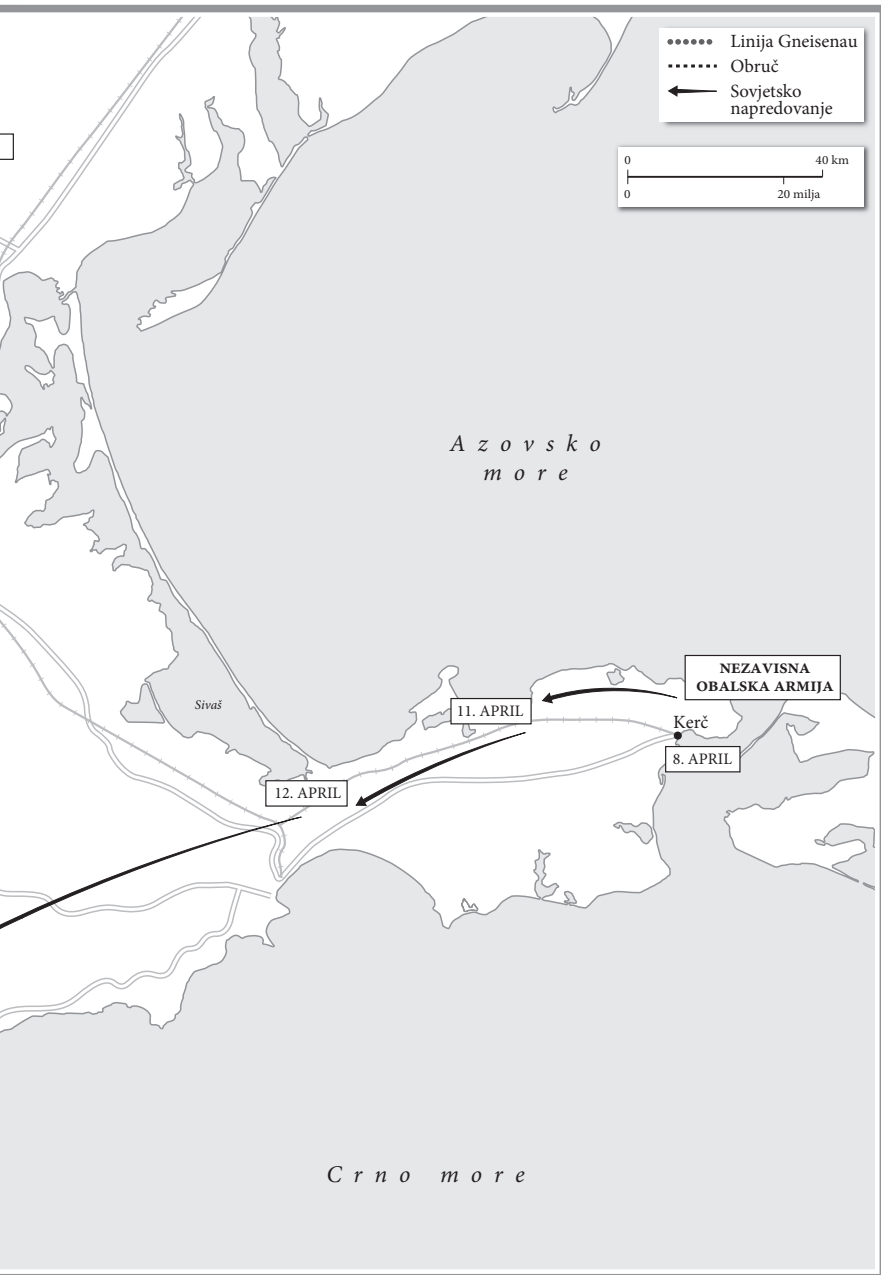
7. MAJ

Balaklava

ARMIJSKA GRUPA A

Jalta





## Napomena autora

U ovoj knjizi pominjem zemlje, regione i naselja onako kako su bili široko poznati u to vreme. Da bi se izbegla svaka sumnja, pri prvom pominjanju sam naveo njihovu današnju nomenklaturu u zagradama.

Pošto je sovjetski izraz za armijsku grupu „Front“, da bi se izbegla zbrka sa frontovima na bojištu, malo sam izvrdao pravilima gramatike radi jasnoće pišući nazive prvih velikim slovom, dok su potonji pisani malim kako u jednini, tako i u množini.

## Predgovor

Godina 1944. je bila ona u kojoj je, posle produžene i varvarske borbe, sovjetska Crvena armija konačno uništila Vermaht na bojnem polju. Bila je to godina u kojoj samo najzaslepljeniji nacisti i dalje nisu mogli da uvide kako je vizija Adolfa Hitlera o hiljadugodišnjem Rajhu propala; godina kada su, okasnelo, oni koji su konačno shvatili da je Firer nesposobno čudovište pokušali da na njega izvrše atentat. Bila je to godina u kojoj je Josif Staljin opkoračio Istočnu Evropu kao Kolos. Bila je to godina u kojoj su savezničke armije udarale na Berlin s plaža Normandije podjednako da bi za budućnost zaštitile Zapadnu Evropu od pretnje koju je predstavljao Staljin koliko i da bi pomogle Crvenoj armiji da porazi Nemačku. I bila je to godina u kojoj su – „između“ konferencija u Teheranu (krajem 1943) i Jalti (početkom 1945) Velika trojica – sovjetski vođa Staljin, britanski premijer Vinston Čerčil i predsednik Sjedinjenih Država Frenklin D. Ruzvelt – pregovarali o posleratnoj budućnosti Evrope i postavili temelje Hladnog rata.

Ogromna većina velikih istorija Drugog svetskog rata na engleskom jeziku – među njima i nekoliko majstorskih dela – naglašavala je anglo-američku ulogu i prvenstveno se usredsređivala na Zapadni front u Evropi. Ovo posebno važi za 1944. kada su se, u mesecima posle Dana D u junu, brojni naši preci borili i umirali

za sopstvenu zemlju i, u ime slobode i demokratije, za to da izbrišu nacizam s evropskog kopna. Kako se to dogodilo i kakve su priče onih koji su podneli tu žrtvu izuzetno je važno. Njihove muke i iskušenja imaju trajnu vrednost i značaj.

Stoga je sugestija da nisu ti hrabri vojnici u tolikoj meri dobili rat protiv nacista već su njihovi parnjaci na Istočnom frontu ti koji su slomili Hitlerove armije ujedno izazov trajnom mitu dugo već usađenom u kolektivnu psihu Zapada. Tvrditi dalje kako su ti sovjetski trijumfi na bojištu dopustili Josifu Staljinu da praktično diktira uslove posleratnog poretka ujedno znači dodatno otežati izazov mitologijama koje toliko slavimo. Opet, kako ova knjiga teži da pokaže – smeštanjem borbi na kopnu u kontekst sveobuhvatnog političkog okvira – dokazi za obe pretpostavke, koliko god bili neprijatni za neke ljude, ubedljivi su. Za one koji su proživeli godine posle kraja rata ovo nije razlog za slavlje već zabrinjavajuća činjenica iz istorije dvadesetog veka, čije seizmičke posledice traju i dan-danas.

U januaru 1944, Istočni front je bio katan neprekidnog ratovanja već duže od dve i po godine. Bila je to izuzetno žestoka i očajnička borba na bojnom polju koje se povremeno protezalo od severnog vrha Baltika do južnog oboda Balkana, što predstavlja udaljenost od oko 3.000 kilometara. Posle oslobođenja Kijeva krajem 1943, napredovanje Crvene armije duboko u Ukrajinu poklopilo se s oslobođenjem Lenjingrada (Sankt Peterburga), što je primoralo Vermaht da napusti Finsku i povlači se kroz Estoniju, Letoniju, Litvaniju, do samog ruba Baltičkog mora. Te paralelne kampanje na severnom i južnom frontu bile su priprema za najveću pojedinačnu pobeđu na bojnom polju u Drugom svetskom ratu. U operativnim razmerama i strateškom značaju, Operacija Bagration, kako je Staljin nazvao tu kampanju, bila je značajnija čak i od Operacije Overlord, savezničke kampanje u Normandiji koja se s ovom preklapala i koja je započela invazijom preko kanala 6. juna 1944. Za malo više od dve sedmice, dok su se armije Saveznika upinjale da uspostave šire prisustvo u severnoj Francuskoj,

Crvena armija je nemačkim oružanim snagama nanela poraz koji ih je ponizio kao nikad ranije u istoriji. Pritom, Staljinove snage su se osvetile za sramotu Operacije Barbarosa – blickrig okupaciju Sovjetskog Saveza invazijom Hitlerovih tenkova u junu 1941. – koja je za samo četiri meseca dovela naciste dovoljno blizu Moskve za napad na nju.

U tom trenutku, u oktobru 1941, većina međunarodnih posmatrača došla je do zaključka da će Sovjetski Savez biti srušen i poražen, i prepustiti Britaniji i Sjedinjenim Državama (koje su ušle u rat posle japanskog napada na Perl Harbor 7. decembra) da se bore protiv nacista na zapadu bez saveznika na istoku. Umesto toga, Staljinove armije su postepeno prevladale pošto se Vermaht preigrao. Do decembra, Firerove najbolje snage ne samo što su borbama bile zaustavljene, već su o Božiću 1941. bile primorane da se povlače – ponekad u haosu i panici – pred žestokom sovjetskom kontraofanzivom. Kao što sam tvrdio u knjizi *Barbarosa: Kako je Hitler izgubio rat*, to nazadovanje pred kapijama sovjetske prestonice okončalo je sve izgleda za nemačku pobedu nad Sovjetskim Savezom snagom oružja. Sada, u *Završnici 1944: Kako je Staljin pobedio u ratu*, težim da pokažem, suprotno tome, kako su uspesi Crvene armije na Istočnom frontu tokom 1944. doveli Staljina u krajnje nadmoćan položaj ne samo da bi tvrdio kako je Vermaht porazila njegova Crvena armija, već i da bi nametnuo svoju volju za posleratnu budućnost evropskog kontinenta.

Do 1944. godine, Hitlerove već oslabljene snage bile su primorane na niz furioznih zaštitničkih akcija dok su se povlačile preko krvavih ostataka nacističkog carstva u Istočnoj Evropi koje je po njegovim očekivanjima trebalo da traje „hiljadu godina“. Tokom te godine, Hitlerova *Ostheer* (Armija Istoka) tukla se hrabro i očajnički, ali iako su pobeđe Sovjetskog Saveza bile izvojevane s ogromnom cenom u ljudskim životima (bila je to cena prema kojoj je Staljin bio ravnodušan), ujedno su bile, uglavnom, pažljivo planirane, pomno koordinisane i zadivljujuće sprovedene u delo. Ofanzive Crvene armije osmislili su generali prekaljeni u borbama, zapovednici miliona uglavnom dobro opremljenih mladih

vojnika koji su žarko želeli da isteraju omrznute okupatore iz svoje zemlje. Agresori, koji su se u junu 1941. ušetalii u Rusiju sigurni u brzu pobjedu, sada su se borili ne samo za spas Otadžbine već i kako bi izbegli vojno uništenje i osvetu od koje su, sa valjanim razlogom, strahovali za slučaj da budu poraženi.

Tadašnji opisi njihovog sve težeg položaja pred sovjetskim pobjednicima donose žive dokaze o tome kako je izgledalo boriti se na Istočnom frontu u toj godini Završnice. Zato sam u velikoj meri koristio dnevnik, pisma i sećanja vojnika s obe strane – od najviših generala sve do običnih mladih pešadinaca. Njihova svedočenja, pogotovo kad je reč o mladićima koji su se borili na kopnu – mnoga od njih ovde su prvi put prevedena i objavljena – donose sirove dokaze o tome kako je bilo istrajavati u klanici Istočnog fronta tokom najkrvavijeg i najbrutalnijeg megasukoba u analima ljudskih ratova.

Staljinova dva partnera u Velikoj alijansi protiv Hitlera posmatrala su kako sovjetski džin silom stupa na zapad 1944. s divljenjem, ali ujedno i sa zgroženošću koja je postojano rasla. Još u vreme kad su se Velika trojica prvi put sastala u Teheranu krajem 1943, i Čerčilu i Ruzveltu je bilo jasno da će Staljinove armije gotovo sigurno povratiti svaki deo Sovjetskog Saveza i vrlo verovatno najveći deo istočne i srednje Evrope. Bilo je takođe jasno i njima i njihovim političkim i vojnim savetnicima da će Sjedinjenim Državama i Britaniji, podjednako zauzetim ratom na drugim frontovima u Evropi i na Pacifiku, biti nemoguće da diktiraju uslove Sovjetskom Savezu za posleratnu budućnost Evrope; pre će se oni naći u situaciji da moraju da se prilagode njegovim uslovima. Najviše čemu su mogli da se nadaju bilo je da ubede Staljina da potvrdi to kako će narodima s teritorija koje će Sovjetski Savez ubrzo zauzeti biti dozvoljeno da odlučuju o sopstvenoj sudbini bez spoljnog mešanja. Staljin je pristao da se obaveže na to, ali na krajnje neodređen način. Sa zapadnjačke tačke gledišta, diktatorovo verbalno obavezivanje u Teheranu zavisilo je, u najboljem slučaju, od sreće. Iako on nikad nije to tako otvoreno rekao, tokom

godine je bivalo sve jasnije kako Staljin ne samo što je rešen da izgradi tampon-zonu država-surogata oko Sovjetskog Saveza kako bi se osigurao da ni Nemačka niti bilo koja druga neprijateljski nastrojena alijansa iredentističkih država nikada više ne bude u mogućnosti da zapreti opstanku njegovog antikapitalističkog carstva već i da, što je izazivalo jezu, nijednoj zapadnjačkoj zamisli o individualnoj slobodi ili demokratiji ne dopusti da stane na put tom cilju najvažnijem od svih.

Zahvaljujući tome, Čerčil i Ruzvelt su se ubrzo obreli usred zaštitne diplomatske akcije koja nije bila ništa manje važna od borbi na ratištu. U ovom slučaju, međutim, protivnik – mada još ne tako neskriveno prepoznat – nije bio njihov nacistički neprijatelj, već njihov komunistički saveznik. Pregovori između Vašingtona, Londona i Moskve odvijali su se tajnosti preko telegrama i pisama, kao i iza zatvorenih vrata licem u lice i u salama za sastanke: takmičenje volja koje je bilo uzdržano, snažno i ponekad eksplozivno borbeno. Iako spoljni svet, iz sasvim zdravih razloga, nije o tom procesu ništa znao, pitanja između dve strane bila su od velikog značaja: budućnost Evrope i, štaviše, sveta, posle „bezuslovne predaje“ za koju su se sva trojica lidera saglasili da je treba nametnuti nacističkoj Nemačkoj.

Bilo je to krajnje neravnopravno takmičenje. Razlog nije bio samo to što su Staljinove armije zauzimale toliko bojište, već i zato što su, prilično često, Čerčil i Ruzvelt bili oštro suprotstavljeni jedan drugom kao i Staljinu. Svako je imao konkretnu viziju o tome kako najbolje obezbediti trajan mir i slobodu na evropskim ratištima i širom sveta. Takođe su imali veoma različite stavove prema Staljinu. Za Ruzvelta, „Ujka Džou“ se valjalo verovati kao budućem partneru na globalnoj sceni; Čerčil je, opet, posmatrao sovjetskog diktatora kroz prizmu obojenu osujećenošću i podozrenjem. S vremena na vreme, ideološki i strateški sudari Londona i Vašingtona praktično su onemogućavali da se Staljin suoči s ujedinjenim zapadnim frontom, a tu je činjenicu lukavi, nasilni i šarmantni sovjetski lider nemilosrdno eksploatisao.

Intenzitet diplomatskih borbi unutar Velike alijanse bio je, na svoj način, jednako velik – i svakako ništa manje sudbonosan



– kao i intenzitet borbi na ratnom frontu. Kao što je bilo sa vojnicima, dakle, bilo je i sa političarima: kako bih osvetlio u ličnom smislu sukobe, napetosti, animozitete i otvorene svađe neumitno izazvane istorijskom magnitudom pitanja o kojima se radilo, na sličan način sam iscrpno koristio izveštaje, dnevnike, zapisnike, memoare i pisma glavnih aktera, njihovih zvaničnika i savetnika sa svih strana.

Štaviše, pošto je ta diplomatska borba bila nerazdvojivo povezana s vojničkom – ne samo kako bi odlučila o neposrednom ishodu rata već i kako bi oblikovala istoriju 20. veka – isprepleo sam ih zajedno u narativ o 1944. koji zahvaljujući naknadnoj pameti sve jasnije pokazuje da će buduća Staljinova pobeda u „Velikom patriotskom“ ratu protiv Nemačke iskoreniti jednu evropsku tiraniju samo da bi odgajila novu.

U ovom narativu, primicanje toj mračnoj apoteози počinje pogledom iz bunkera na obalama reke Dnjeper prvog dana godine Završnice.

PRVI DEO

Zima-proleće 1944.

# 1.

## Sviće nova godina

Jaki vetrovi i vejavica u novogodišnjoj noći zbrisali su gotovo sve karakteristike pejzaža koji kao da se protezao u beskonačnost od obala reke Dnjepr. U osvit 1. januara 1944. godine, Ginter Koščorek, mitraljezac koji je služio u 6. armiji Armijske grupe Jug, provirio je iz svog ledenog streljačkog zaklona na zapadnoj obali reke, pokušavši da prepozna senke i konture ljudi koji su krenuli napred ka njima iz pravca sovjetske topovske baterije poluskrivene u snegu samo nekoliko desetina metara prema istoku.

Košćorek je mnogo pretrpeo u Drugom svetskom ratu. Bio je među onima koji su ostali netaknuti posle klanice kod Staljingrada godinu dana pre toga (kada su desetine i desetine hiljada njegovih drugova vojnika iz 6. armije bile među više, kako se procenjuje, od 500.000 pobijenih ili zarobljenih vojnika, među kojima su mnogi ionako previše blizu smrti od gladi ili ranjavanja da bi preživeli), ali nije mogao da dođe do predaha. Umesto toga, vraćao se na zapad, nikad pobednički, uvek u povlačenju – više od 1200 kilometara. Sada je bio na rubu živaca:

„Malo-malo pa virim kroz teleskopski nišan i ljutim se. Rusi trče tamo-amo, presamićeni, sasvim u dometu, ali mi smo ovde i ne smemo čak ni glavu da podignemo... čim

primete i najmanji pokret, pripucaju na nas... ispred nas se ukopao snajperista i toliko je dobro kamufliran da ne mogu da ga primetim...“<sup>1</sup>

Košćorek je svoj streljački zaklon delio sa drugim mitraljevcem – pominje ga samo po imenu Paul – koji se nije osećao ništa manje osujećeno zbog sovjetske snajperske paljbe, ali je bio mnogo naprasitiji. Kad je jedna granata pala nekoliko metara dalje i podigla veliki oblak zemlje, šljunka i snega, Koščćorek je znao da treba da ostane u niskom čučnju, ali njegov prijatelj nije odoleo već je podigao glavu da pronade njihovog mučitelja. Začuo se prasak vatre iz automata.

„Zurim u rupu u Paulovoj glavi veliku kao pesnica tik iznad njegovog levog oka, iz koje krv lije u tamnim crvenim potocima na čelični šlem, a odatle preko lica, u njegova usta... Sasvim sam uspaničen... Krv sada kulja napolje... Ruke mi se tresu, kolena klecaju i drhte. Ne mogu više ništa da uradim: lice mu je već belo kao kreč.“<sup>2</sup>

Još jedan ubijeni, još jedna statistička stavka, još jedna žrtva Hitlerovog odbijanja da prizna kako je zloćudna vizija koja ga je nadahnula da okupira Sovjetski Savez pre dve i po godine bila predodređena da još jednom Istočni front pretvori u kasapnicu smrti i patnji za sledećih dvanaest meseci.

Na istom isturenom položaju, Gi Sajer,\* pešadinac u diviziji *Grossdeutschland*, takođe se obreo posle mnogo nedelja povlačenja.

---

\* Sajer je bio pseudonim istaknutog francuskog karikaturiste Gija Muminoina, koji je odrastao u Alzasu, anektiranom od strane Trećeg Rajha 1940. Rekrutovan u Vermaht sa 16 godina, 1942, raspoređen je u diviziju *Grossdeutschland*. Neki istoričari su tvrdili da je *Zaboravljeni vojnik* (*The Forgotten Soldier*) više „roman sa ključem“ nego tačan prikaz njegovih doživljaja. Međutim, iako su neke činjenične pojedinosti osporavane, Komanda kopnene vojske SAD i Koledž generalštaba preporučuju ga kao autentični portret stvarnosti Drugog svetskog rata na Istočnom frontu.

---

Oguglao je na artiljerijsku vatru. Bez obzira na to, uzdrhtao je kad je granata pala i eksplodirala samo nekoliko metara od njega:

„Zemlja se zatrese ispod mene... Osećao sam se kao zrno graška u buretu po kojem neko divljački mlati. Ležao sam pručen na zemlji među telima drugova ubijenih pre samo nekoliko minuta... Bujice snega i smrznute zemlje sručile su se na nas... Zarobljen pod težinom zemlje, zaurlao sam kao ludak.“<sup>3</sup>

Sajer, tinejdžer koji je pristupio armiji osamnaest meseci pre toga, već je izgubio veru u Firera: „Više se nismo borili ni za Hitlera, ni za nacionalsocijalizam, ni za Treći Rajh – pa čak ni za naše verenice, majke ili porodice zarobljene u bombama razorenim gradovima. Borili smo se iz prostog straha, koji je bio naša motivaciona snaga.“<sup>4</sup>

Takvi sentimenti ne bi iznenadili Oldviga fon Nacmera, pukovnika koji je služio u istom puku priključenom Armijskoj grupi Jug. On je nedavno zabeležio:

„Iscrpljenost je donekle zarazila sve delove ove jedinice, uključujući i štab puka, u tolikoj meri da je to jednostavno nemoguće rečima opisati. Rezultat ovih neprestanih borbi jeste to da se većina oficira i gotovo svih podoficira raspada. Ljudi su toliko apatični da im je potpuno svejedno da li će ih ustreliti njihovi oficiri ili Rusi. Sasvim je nejasno da li možemo zadržati sadašnje položaje, ili bilo koje druge...“<sup>5</sup>

Na drugoj strani iste linije, Boris Suris, jedan od 750.000 ljudi koji su služili u Prvom ukrajinskom frontu generala Nikolaja Vatutina, nalazio se u zaklonu na isturenom položaju kada je čuo poznati zvuk neprijateljskog ratnog aviona i podigao pogled prema eskadrili lovaca-bombardera foke-vulf 190 koja je nadletala njegov položaj,

„zviždeći i zavijajući, toliko nisko da smo mogli da vidimo profile letelica. Videli smo bombe ugneždene ispod krila...“

Letelice su suknule i nestale iza brdašceta, odakle je dopro prigušeni zvuk eksplozija propraćen štekantjem mitraljeza i mašinki... Kukavni kapetan Aljabin [njegov komandant] odmah je zaždio i sakrio se u jednom jarku.“

Poput Koščoreka, Suris, nekadašnji student slikarstva koji će se kasnije proslaviti monografijama o čuvenim slikarima 20. veka, preživeo je Staljingrad (kao i Koščorek). On nije bio sklon popustljivosti i nije imao strpljenja za malodušne.

Pošto je bila Nova godina, glavni snabdevač jedinice čiji je nadimak bio „Profesor“ pripremio je gozbu sa pečenjem, pilećom supom, prženim krompirom, kiselim krastavcima i velikom količinom čaja od borovnica da sve to zalije:

„Proslava je bila mala ali topla. Pili smo, jeli i ponovo pili... Nakratko me je zanela sivooka Ljuba, kurirka, ali sam se brzo vratio kiselom kupusu, pošto za Ljubu i mene nije bilo nikakvih izgleda... Izašao sam. Pao je mraz, zemlja je bila donekle prekrivena rastresitim snegom... u daljini je neko pevao.“<sup>6</sup>

Dalje na jugu, Gabrijel Temkin, poljski Jevrejin koji je od nacista pobjegao u Sovjetski Savez 1939. i sada je služio u 78. streljačkoj diviziji, lećio se od mamurluka. Prethodne večeri, bio je na jalovom zadatku izvlačenja tela dva druga iz puka koji su poginuli na ničijoj zemlji dok su bili u izviđanju. Temkin je već pio i umalo nije natrapao na nemačke linije, ali su ga drugovi povukli natrag taman na vreme. „Dok smo sedeli, očajavali i jadikovali“, napisao je on, „momci su izvukli nekoliko boca smrdljive brlje.“ Iz časova koji su usledili pamtio je samo „jecaje i plakanje, ispijanje i tugovanje... mislim da nisam lio gorke suze samo zbog toga što me je preplavila tuga usled smrti kolega. Njihova smrt je u meni izazvala duboka, skrivena osećanja osujećenosti zbog tog groznog rata u koji sam se uvalio do guše.“ Zakleo se da će izbegavati da se ponovo napije.<sup>7</sup>

U istom sektoru, Konstantin Boldin, vojni lekar koji je komandovao vodećim sanitetskim timom 340. divizije, nije imao novogodišnji predah, već je radio bez prestanka pokušavajući da spase živote mladih Sovjeta. „Koliko god ranjenika čekalo i kakva god bila situacija na liniji fronta, morate raditi brzo jer niko ne zna kako bi se situacija mogla promeniti za samo jedan sat. Tako radi čitav [sanitetski] vod, kao dobro naštimovani mehanizam...“, zabeležio je on. U njegovu sanitetsku jedinicu dnevno je pristizalo i po 600 ranjenika. Jedan od mnogih slučajeva za koje nije bilo nikakve nade očigledno mu nije dao mira. Taj čovek je imao u stomaku ranu koja se nije mogla operisati: „Gledao me je s nadom... Teško mi je bilo da ga pogledam u oči koje su pitale: 'Zašto me ne operišete, šta više čekate?'“ Boldin mu je prepisao jak analgetik, previo mu ranu i rekao osoblju da kaže čoveku koji je bio na samrti da je operacija uspela: „Kad već mora da umre, neka makar ne bude svestan toga da se ništa nije moglo učiniti, neka se nada do poslednjeg trenutka.“<sup>8</sup>

Takvi prizori su se ponavljali duž čitave linije fronta koja je vijugala na jug 3.000 kilometara od Baltičkog do Crnog mora u borbi koja je već odavno prevazišla sve ostale u analima ratovanja kao izvor jada i smrti. Za dve i po godine od pokretanja Operacije Barbarosa u junu 1941, oko 9,5 miliona mladića i devojaka ukupno poginulo je ili proglašeno „nestalim u akciji“ na bojištima Istočnog fronta. Više od 80% tih žrtava – 8 miliona od 9,5 miliona – bili su sovjetski vojnici, što je bila grozna neravnoteža u sveukupnim gubicima. Opet, početkom 1944, te statistike – koliko god mračne bile – prikrivale su druge, koje su u vojničkom smislu bile daleko rečitije. U januaru 1944, uprkos jezivim gubicima Crvene armije, sovjetska Vrhovna komanda (Stavka) još je mogla da na ratište pošalje 6,25 miliona vojnika protiv 2,46 miliona onih koji su bili na raspolaganju OKW (*Oberkommando der Wehrmacht* – nemačkoj Vrhovnoj komandi koja je nadzirala aktivnosti svih nemačkih kopnenih, pomorskih i vazdušnih snaga, kolektivno poznatih kao *Vermaht*).<sup>9</sup> Neravnoteža u vojnoj opremi bila je još veća: deset sovjetskih frontova

(kako je Stavka nazivala svoje armijske grupe) bilo je opremljeno sa dvostruko više tenkova (5.800:2.300) i četiri puta više aviona (13.400 spram 3.000)<sup>10</sup> u odnosu na četiri nemačke armijske grupe koje su se od njih povlačile. Samo je jedna statistička stavka pokazivala užu neravnotežu, a ona nije mogla da ponudi nikakvu utehu nijednom nemačkom vojniku. Dok je godišnji broj žrtava među Sovjetima postojano opadao, broj nemačkih žrtava brzo je rastao – toliko da će tokom 1944. nemačke žrtve na ratištu sa 1,23 miliona dosegnuti 90% ukupnih sovjetskih žrtava za tu godinu.<sup>11</sup> Zbog toga su se Hitlerove rezerve mladog topovskog mesa, oduvek daleko malobrojnije od rezervi njegovog arhineprijatelja, sada mnogo brže smanjivale. Sveukupno, ove statističke stavke bi većinu vojnih lidera nagnale da zastanu i zamisle se, zapitaju koliko će dugo njihove armije moći da izbegavaju uništenje bez drastične promene strategije. Ali vrhovni komandant Vermahta imao je naviku da prenebregava neprijatne činjenice.

Adolf Hitler je odavno bio navučen na trijumfalizam nošen mržnjom. Ali u svojoj novogodišnjoj poruci namenjenoj trupama odustao je od bombastičnog nastupa i umesto toga udario u drhtavo prkosnu i kvaizimističnu notu kao da prihvata sudbinu koju Svemogući bude namenio njegovoj tvorevini, Trećem Rajhu, pa kakva god ta sudbina bila:

„Vojnici! Godina 1944. će biti veoma teška. Naš je zajednički zadatak da prevaziđemo čistu defanzivu i zadamo protivniku tako teške udarce da konačno nastupi čas kada će Providenje podariti pobedu narodu koji je najviše zaslužuje... ako Providenje daje nagradu života onome ko se za njega najhrabrije bori i brani ga, onda će naš narod tu nagradu dobiti milošću Njegovom, koji je kao sudija uvek poklanjao pobedu onima koji su je najviše zaslužili.“<sup>12</sup>

Kao što je sve više njegovih viših komandanata počelo to da shvata, nisu postojali nikakvi приметni dokazi za to da „pravedni



sudija“ ima nameru da se umeša u korist nacizma. Ti tvrdokorni generali izgubili su veru u mit o Hitlerovoj nepobedivosti i neki su počeli da žamore protiv njega. Najistaknutiji među tim kritičarima bio je feldmaršal Erich fon Manštajn, komandant Armijske grupe Jug i najnepokorniji, najsilovitiji i najneposredniji od svih Firerovih zapovednika na Istočnom frontu. On je imao poseban razlog za to. Do januara 1944, njegove snage su bile potisnute preko velike prirodne barijere, reke Dnjeper, i držale su se desne (zapadne) obale kao bedema koji je predstavljao zastrašujuću prepreku za sovjetske snage na istočnoj obali. Vatutinove snage su oslobodile Kijev i sad su pretile da opkole Četvrtu oklopnu armiju koja je, premda oslabljena tokom borbi u prethodnim mesecima, ostala jedna od najopasnijih borbenih jedinica Armijske grupe Jug. Međutim, on je imao naređenja da čvrsto drži liniju fronta ispred onoga što je Hitler odlučio da nazove „Istočnim zidom“ – kao da će sâm taj naziv preobraziti slabašni, poludovršeni skup barikada u nesavladivu prepreku.

Nije to prvi put da se Manštajn obreo u nemogućem položaju. Tokom prethodnih dvanaest meseci, njegove armije su bile potisnute natrag prema zapadu 1.500 kilometara samo da bi se ponovo našle u škripcu, sa zadatkom da brane neodbranljivo. U tim mesecima on je više puta tvrdio da je „brzo povlačenje“ do novih odbrambenih linija duž kraćeg fronta ključno ukoliko se teži zaustavljanju zahuktalog sovjetskog džina.<sup>13</sup> Hitler nije bio ubeđen da je tako. Zahvaljujući tome, nevolje Armijske grupe Jug – kako će to feldmaršal reći – „progresivno su se pogoršavale“.<sup>14</sup> I nije preterivao kad je to rekao: za samo šest meseci, njegove snage su imale čak 400.000 žrtava.

Šire gledano, Manštajn je ubedio sebe da bi *Götterdämmerung* na Istočnom frontu mogao da se izbegne samo ako bi njegovim kolegama u ostale tri armijske grupe (Sever, Centar i „A“) bila data sloboda da misle svojom glavom i ponašaju se u skladu s tim u sektorima za koje su bile odgovorne. Inače su oni morali da traže odobrenje za svaku značajnu operativnu odluku od OKH (*Oberkommando des Heeres* – Vrhovne komande kopnene vojske). U

praksi je to značilo da je Hitler sâm bio taj koji je na nedostojno povlačenje reagovao time što je još više ograničavao svoje generale u delanju. Po Manštajnovom mišljenju, Firerova neumoljivost pretila je da ubrza upravo onaj rasplet na koji ovaj nije mogao sebe da natera ni da pomisli – poraz na Istočnom frontu i potom kolaps Trećeg Rajha. U januaru 1944, feldmaršal je postao toliko ogorčen da je odlučio da se lično suoči s vrhovnim komandantom kako bi se pobunio protiv strateške ludačke košulje u kojoj se našao.

Ako je iko mogao da utiče na Hitlera, trebalo je to da bude Manštajn. On ne samo da se dokazao kao odani vojnik koji je predsedavao brojnim antisemitskim zverstvima – jednom prilikom je podsetio one kojima je komandovao na to da „cene neophodnost surove ali pravedne odmazde koja se mora sprovesti nad podljudskom vrstom Jevreja...“<sup>15</sup> – ali se pokazao i kao izuzetan strateg kome se Hitler veoma divio. Kao veteran iz Prvog svetskog rata i okupacije Poljske 1939, on je igrao ključnu ulogu u gotovo svakoj velikoj operaciji na Istočnom frontu od početka Operacije Barbarosa u junu 1941. Od prvih nedelja tog blickriga, on je uspevao da obezbedi kritične pobede. U leto 1941, komandovao je oklopnim jedinicama za vreme brzog napredovanja prema Lenjingradu. Prekomandovan da preuzme zapovedništvo nad 11. armijom u Ukrajini u septembru 1941, predvodio je napad na Sevastopolj, uspostavio ubistvenu opsadu crnomorskog uporišta koja je trajala 250 dana tako da je ono na kraju palo devet meseci kasnije. U avgustu 1942, pozvan je natrag u Lenjingrad s Hitlerovim naređenjem da razori opsednuti grad do temelja. Smatrao je to lošom idejom, primetivši – u odjeku odluke donesene o sudbini Lenjingrada u septembru 1941. – da bi „bolje bilo opkoliti grad i pustiti odbrambene snage i stanovništvo da pomru od gladi“.<sup>16</sup> Njegova procena se pokazala kao osnovana, jednako koliko i nemilosrdna. Kad je ustanovljeno da je nemoguće probiti se u Lenjingrad, on je pojačao nemački pritisak nizom operacija koje su primorale Sovjete da okončaju pokušaje da oslobode izgladnelu metropolu.

Odmah posle tog trijumfa Manštajn je dobio komandu nad novoformiranom Armijskom grupom Don s naređenjem da izbavi Šestu armiju generala Fridriha Paulusa iz opasnosti kod Staljingrada. Međutim, dok je on stigao da preuzme novu dužnost, Šesta armija je već bila opkoljena i nalazila se u bezizlaznom položaju. Manštajnu je odmah bilo jasno da Paulus ne može ni da drži liniju fronta ni da izvuče svoje slomljene i iscrpljene snage bez dodatnih strašnih gubitaka. Zaključio je da je predaja najmanje loša opcija i savetovao Hitlera u tom smislu, ali Firer je odbio da se suoči s takvim poniženjem. Pošto nije imao drugog izbora osim da podrigne svoje ljudstvo masovnom samoubistvu, Paulus se predao. Manštajn, koji se prepedeno uzdržao da ne pogorša svoj odnos sa Hitlerom dodatnim zalaganjem za Paulusa, izašao je iz te vojne i psihološke katastrofe ne ukaljajući svoju reputaciju.

U poslednje vreme, feldmaršal je predupredio Firerove greške koje bi, u nedostatku njegovih strateških predviđanja, bile katastrofalne. Posle debakla kod Staljingrada, kao komandant Armijske grupe Jug (kako je Armijska grupa Don bila preimenovana) on je nadzirao nemačko povlačenje sa Kavkaza i upravljao žestokim borbama tokom neprekidnog odstupanja od Volge do Dnjepra. U februaru 1943. godine, u trenutku kratkotrajno obnovljene nade, Manštajn je dodatno ojačao svoju reputaciju pokrenuvši uspešnu kontraofanzivu kako bi ponovo osvojio Harkov (Harkiv), 600 kilometara zapadno od Staljingrada. Osokoljen tom Pirovom pobedom, Hitler je prenačljeno odlučio da pokrene sveobuhvatni napad – sa šifrovanim imenom Operacija Citadela – protiv pet sovjetskih armija okupljenih oko 200 kilometara severno od Harkova u klinu kod Kurska. U julu, radeći u tandemu s generalom Valterom Modelom, komandantom Devete armije, Manštajn je dobio naređenje da opkoli i uništi sovjetske armije u onome što je postalo poznato kao Bitka kod Kurska.

U najvećem pojedinačnom tenkovskom sukobu Drugog svetuskog rata, deset hiljada tenkova – 3.000 nemačkih protiv 7.000 ruskih uz podršku jednako neravnopravne artiljerije i pešadije

– suočilo se u otvorenoj borbi, poput suprotstavljenih gladijatora u amfiteatru. Iako su Nemci uspjeli da obezbede ranu taktičku pobjedu, nanevši teška oštećenja sovjetskim snagama, koje su pretrpele gubitak od preko 700.000 poginulih u borbi, oni sami su imali više od 380.000 ubijenih, ranjenih ili nestalih. Taj gubitak dragocenog ljudstva bio je dodatno otežan Hitlerovim odbijanjem da dozvoli Manštajnu da u odlučnom trenutku upotrebi svoje rezerve. Krajem avgusta 1943, posle šest nedelja neprestane bitke, Hitler je odlučio da opozove operaciju koja je dotad, po Manštajnovim rečima, postala „fijasko“ usled Firerove odluke.<sup>17</sup> Dobro pripremljena sovjetska kontraofanziva naterala je Nemce na dalje povlačenje. Kursk ne samo što je pokazao da se nekada nepobedivi Vermaht može pobediti u velikoj borbi već je, uprkos početnim neuspesima, omogućio Sovjetima da obezbede važnu stratešku prednost, potvrdivši da je nemački poraz posle Bitke za Moskvu bio ključna prekretnica. Od tog trenutka, Hitlerove armije više nikad nisu uspele da povrate inicijativu. Bilo je taktičkih poraza Sovjeta i pogrešnih operativnih procena, ali sa svakim mesecom koji je prolazio bilo je sve jasnije da je nepremostiva nadmoć Crvene armije u ljudstvu i naoružanju – uz podršku sve većeg broja kamiona koje su Amerikanci i Britanci obezbedili po Zakonu o zajmu i najmu iz 1941.\* – donela Sovjetskom Savezu prednost koja se nije mogla preokrenuti i poništiti.

Preuzevši inicijativu, Staljinove armije pritiskale su na jug, terajući Armijsku grupu Jug ispred sebe. Do novembra, uprkos Hitlerovoj politici „spaljene zemlje“ koja je podrazumevala

---

\* Između 1941. i 1945, po sporazumu o zajmu i najmu, SAD su Crvenoj armiji isporučile više od 400.000 džipova i kamiona kao i 12.000 oklopnih vozila. Najveći broj tih vozila stigao je krajem 1943. i tokom 1944. Ona su imala važnu ulogu u ubrzanju sovjetskog napredovanja na svim frontovima, ali ne u meri u kojoj će to kasnije 1944. tvrditi šef združenog generalštaba, general Džordž Maršal, kada će izjaviti da bi „Rusija, kad bi ostala bez zajma i najma, verovatno i dalje trpela poraze od nacista“. Za pojedinosti pogledati kod Huberta P. Van Tila, *Hraniti medveda: Američka pomoć Sovjetskom Savezu, 1941–1945*, Greenwood Press, 1989, str. 99, a za Maršalov citat, ibid, str. 139.

potpuno uništenje svakog kvadratnog kilometra teritorije do dubine od 40 kilometara duž istočne obale Dnjepra, četiri od deset sovjetskih Frontova – Prvi, Drugi, Treći i Četvrti ukrajinski front – uspostavili su mostobrane na nekoliko kritičnih mesta na jugu, uzgred oslobodivši Kijev. Suočen s onim što je smatrao „kritičnim stanjem stvari“,<sup>18</sup> Manštajn je naredio tenkovima da se povuku na jače položaje 100 kilometara dalje na zapad i – znajući za Hitlerovu bezgraničnu sposobnost samozavaravanja – napustio svoj štab kod Vinice (Vinicije) kako bi odleteo u Firerov štab Volfšance u Poljskoj da objasni svoju odluku.

Stigao je 4. januara 1944, s reputacijom samouverenog i otvorenog čoveka. On je tu reputaciju opravdao, makar po sopstvenom mišljenju. U prisustvu Hitlerove krajnje plašljive klike štabnih oficira, on je upozorio Firera da će, „ako se tu pozicija ne raščisti jednom zasnagda, celo južno krilo Istočnog fronta biti u smrtnoj opasnosti, dok će Armijska grupa Jug i Armijska grupa A na kraju biti uništene u Rumuniji ili na obalama Crnog mora.“<sup>19</sup> Nagovarao je Hitlera da shvati kako će ih samo strateško povlačenje i radikalna preraspodela snaga – koje su i dalje brojale više od 570.000 ljudi – sačuvati od daljih, potencijalno fatalnih gubitaka. Ali njegov vrhovni komandant, kome je bilo praktično nemoguće da strateško povlačenje razluči od ponižavajućeg poraza, odbio je, a da nije ni trepnuo, da se suoči s Manštajnovim predlogom. Potraživši dodatnu težinu za svoju odluku da Armijska grupa Jug „održi liniju“, Hitler je donkihotski pretpostavio, bez ikakvih opipljivih dokaza, da će se Staljinovo oportunističko partnerstvo sa zapadnim Saveznicima ubrzo raspasti, pa će to opet dovesti do popuštanja pritiska na *Ostheer* (jedinice nemačke vojske na Istočnom frontu). Kad je feldmaršal priču okrenuo na zahteve za pojačanjima za svoje umorne i desetkovane snage, Hitler mu je rekao da to nije moguće. On nije mogao da odvoji nijednu diviziju iz Armijske grupe Centar koja je već trpela pritisak, ili sa Severnog fronta (iz straha da bi to podstaklo Finsku da prebegne i tako ugrozi pristup Baltiku za *Kriegsmarine*, nemačku mornaricu); takođe nije dolazilo u obzir da se povuku snage iz

zapadne Evrope gde su njegove trupe pripremale odbrambene položaje kako bi se suprotstavile očekivanoj angloameričkoj invaziji preko Lamanša.

Osujećen neuspehom da nešto postigne, Manštajn je zatražio privatni prijem kod Firera. Hitler je pristao. Samo sa generalom Kurtom Cajclerom, prisutnim šefom generalštaba vojske, Manštajn je zatražio dozvolu da slobodno govori. Hitler je to odobrio, mada se, kako feldmaršal kaže, ovaj držao „ako ne baš ledeno, ono svakako odsutno“.<sup>20</sup> Dvaput pre toga na sličnim sastancima (u februaru i septembru 1943) feldmaršal se upuštao u uvijenu, ali poštovanjem ispunjenu kritiku Hitlerovog vojnog liderstva. To nije prošlo dobro. Sada je doveo svoj posao u pitanje rekavši direktno: „Oko jedne stvari moramo biti jasni, *mein Führer*, a to je da ekstremno kritična situacija u kojoj se nalazimo ne može samo da se pripiše nadmoći neprijatelja, iako je ona velika. Ona je ujedno i posledica načina na koji smo vođeni.“

Hitler se razbesneo:

„Piljio je u mene kao da želi da skrši moju volju da nastavim. Ne sećam se nijednog ljudskog pogleda iz kojeg bi izvirala takva snaga volje. Na njegovom inače grubom licu, oči su verovatno bile jedino privlačne i svakako najizražajnije, a sada su svrdlale po meni kao da bi da me nateraju na kolena... Ipak, nastavio sam da govorim i kazao Hitleru da stvari jednostavno ne mogu dalje ovako, pod sadašnjim tipom liderstva.“

Nadodao je nedvosmisleno – kako je već natuknuo na dva prethodna sastanka – kako bi Firer trebalo da postavi „krajnje odgovornog“ načelnika štaba na koga bi mogao da se osloni u svim pitanjima velike strategije i politike, te potpuno nezavisnog glavnokomandujućeg na Istočnom frontu. Na to je Hitler prasnuo: „Čak ni ja ne mogu da nateram feldmaršale da me poslušaju! Zar mislite da bi oni, na primer, radije slušali vas? U najgorem slučaju, mogu da ih otpustim. Niko drugi ne bi bio vlastan da to